

RYSZARD RUBINKIEWICZ SDB

Lublin

POWSTANIE PIĘCIOKSIĘGU W ŚWIETLE NAJNOWSZYCH BADAŃ

Podręcznikowe opracowania Pięcioksięgu, które ostatnio ukazały się w Polsce¹, jednoznacznie opowiadają się za tradycyjną teorią czterech źródeł, które wpłynęły na powstanie i kształtowanie się Pięcioksięgu Mojżesza. Tymczasem od lat siedemdziesiątych naszego stulecia nastąpił zdecydowany odwrót od dotychczasowych ustaleń, co zaowocowało licznymi przemyśleniami, które w formie skróconej pragniemy przedstawić w niniejszym artykule.

I. TRADYCYJNY MODEL CZTERECH ŹRÓDEŁ JEDP

Teoria czterech źródeł JEDP, pragnąca wytłumaczyć powstanie Pięcioksięgu, nosi miano modelu J. Wellhausena², który wprowadził sam jej samodzielnie nie wymyślił³, ale nadał jej odpowiedni rozgłos i podstawy

¹ S. W y p y c h CM, *Pięcioksiąg*, [w:] *Wprowadzenie w myśl i wezwanie ksiąg biblijnych*, Warszawa 1987; S. M ę d a l a, *Pięcioksiąg*, [w:] *Wstęp do Starego Testamentu*, red. L. Stachowiak, Poznań 1990, s. 53–82; T B r z e g o w y, *Pięcioksiąg Mojżesza*, Tarnów 1998³; E. Z a w i s z e w s k i, *Pięcioksiąg i Księgi historyczne*, Pelplin 1996.

² Propagował on ją w swoich dziełach: *Composition des Hexateuchs und der historischen Bücher des AT* (Berlin 1899); *Israel und jüdische Geschichte* (Berlin 1914); *Prolegomena zur Geschichte Israels* (Berlin 1899).

³ Wcześniej z taką hipotezą wystąpili: E. R e u s s, *Histoire sainte et la Loi*, Paris 1878; H. G r a f, *Die geschichtlichen Bücher des AT*, Leipzig 1866; A. K u e n e n, *Historisch-kritisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de boeken des Gaden Verbondes*. I-III, Leiden 1861-1865 i 1884-1893.

filozoficzne odwołujące się do filozofii Hegla. Szczegółowy jej opis można znaleźć w komentarzu do Księgi Rodzaju pióra Stanisława Łacha⁴. Zgodnie z tą teorią najstarszym źródłem Pięcioksięgu jest tradycja jahwistyczna (J), spisana ok. X w. przed Chr. w Jerozolimie, potem, po podziale królestwa na północne i południowe, spisano w IX w. przed Chr. tradycję elohistyczną związaną z pokoleniami północnymi. Po zajęciu w VIII w. przed Chr. królestwa północnego przez Asyrię połączono źródło jahwistyczne z elohistycznym w jedno dzieło, które otrzymało od niektórych egzegetów nazwę dokumentu jehowistycznego. Na terenie królestwa północnego ukształtowała się w VII w. tradycja deuteronomistyczna⁵, która została później przejęta przez królestwo południowe. Tradycja kapłańska (P) wykrystalizowała się na przełomie VI/V w. przed Chr. Około 400 r. przed Chr. redaktor kapłański – lub jak wolą inni – deuteronomiczny połączył wszystkie cztery źródła w jedną całość nadając w ten sposób aktualną postać Pięcioksięgu.

II. KRYTYKA TRADYCYJNEGO MODELU CZTERECH ŹRÓDEŁ J. WELLHAUSENA

Aż po lata siedemdziesiąte naszego stulecia teoria czterech źródeł JEDP zdominowała prawie wszystkie opracowania dotyczące tej bodajże najważniejszej części Biblii Starego Testamentu. Wydawało się, że jest ona najlepszą odpowiedzią na wszystkie związane z nią problemy. Tymczasem, poczynając od lat siedemdziesiątych naszego stulecia, zaczęto stopniowo podważać tradycyjną teorię czterech źródeł.

Otóż najnowsze badania nad Pięcioksięgiem zakwestionowały niektóre elementy z klasycznej teorii czterech źródeł⁶. Dzisiejsi badacze Pięcioksięgu stawiają pod znakiem zapytania wczesną datę powstania źródła

⁴ *Księga Rodzaju*, Poznań 1962, s. 76-83.

⁵ Zob. A. Welch, *The Code of Deuteronomy. A new Theory of its Origin*, London 1924; tenże, *Deuteronomy. The Framework of the Code*, London 1932; G. von Rad, *Deuteronomium Studien*, Göttingen 1948; A. Alt, *Die Heimat des Deuteronomium*, München 1943; M. Weinfeld, *Deuteronomy. The present State of Inquiry*, JBL 86(1967), s. 249-262.

⁶ Zob. na ten temat prace: R. N. Whybra y, *Introduction to the Pentateuch*, Grand Rapids, MI 1995; J. Blenkinsopp, *The Pentateuch. An Introduction to the First Five Books of the Bible*, New York 1992; A. F. Campbell, M. A. O'Brien, *Sources of the Pentateuch. Texts. Intruductions, Annotations*, Minneapolis, MN 1993; E. Zenger (wyd.), *Einleitung in das Alte Testament*, Stuttgart 1995.

jahwistycznego, które umiejscawiano na czasy Salomona. Twierdzą, że teksty przypisywane J odzwierciedlają pogłębianą teologię, której jeszcze nie było na początku epoki monarchii. Zakłada ona już przepowiadanie proroków i pierwsze próby teologii deuteronomicznej. Niektóre podstawowe teksty przypisywane tradycyjnie J, jak np. Rdz 2, 4b–8, 22 czy Rdz 12, 1-4a pochodzą z późniejszych czasów. Obraz Boga ma cechy znane z literatury późniejszej, a język Rdz 2–3 ma koloryt mądrościowy znany z tekstów powygnaniowych⁷ Rewolucyjną w tym względzie hipotezę podał w 1975 r. J. van Seters w swojej książce *Abraham in History and Tradition* (New Haven 1975)⁸ Stanowisko swe później pogłębiał i rozwijał zdobywając wielu zwolenników. Twierdzi on, że najpierw powstało dzieło deuteronomiczne, które obejmowało całe Powtórzone Prawo aż do Drugiej Księgi Królewskiej. Było ono pierwszą udaną próbą ułożenia historiografii narodu żydowskiego, która powstała w VII w. przed Chr. Natomiast źródło jahwistyczne (J) powstałoby dopiero w drugiej połowie VI w. przed Chr. i zostało dołączone do pierwszego dokumentu D. Dokument P powstałby w VI-V w. przed Chr., a więc we wczesnym okresie powygnaniowym. Co zaś dotyczy źródła E to J. van Seters neguje jego istnienie⁹

Ale nie tylko J. van Seters zakwestionował dotychczasowe hipotezy dotyczące historii powstawania Pięcioksięgu. Już w 1967 roku R. Rendtorff¹⁰ zanegował dotychczasowe wyniki badań G. von Rada, M. Notha i H. Gunkela, według których najpierw istniały „mniejsze jednostki literackie”, które dopiero potem weszły do większych „bloków narracyjnych” Te ostatnie posiadałyby wewnętrzną spójność tematyczną i teologiczną. Ale tutaj pojawia się pierwsza trudność. Jeśli tak miałyby być, to wówczas owe mniejsze

⁷ Zob. L. A l o n s o S c h ö k e l, *Motivos sapienciales y de alianza en Gn 2-3, Bb 43*(1962), s. 295-316.

⁸ Z innych dzieł tegoż autora zob.: *In Search of History: Historiography in the Ancient World and the Origins of Biblical History*. New Haven, CN–London 1983; *Prologue to History. The Yahwist as Historian in Genesis*, Zürich 1992; *The Life of Moses: The Yahwist as Historian in Exodus-Numbers*, Louisville, KY 1994.

⁹ Szerzej zob. W C h r o s t o w s k i, *Ogród Eden. Zapoznane świadectwo asyryjskiej diaspory*, Warszawa 1996, s. 226-230.

¹⁰ Por. R. R e n d t o r f f, *Literarkritik und Traditionsgeschichte*, EvTh 27(1967), s. 138-153; t e n ż e, *Traditio–Historical Method and the Documentary Hypothesis*, [w:] *Proceedings of the Fifth World Congress of Jewish Studies I* [Jerusalem 1969], s. 5-11; t e n ż e, *Der „Jahwist” als Theologe? Zum Dilemma der Pentateuchkritik*, [w:] *Congress Volume* (VTS 28), Edinburgh 1974, Leiden 1975, s. 158-166; t e n ż e, *Das Alte Testament. Eine Einfuehrung*, Neukirchen–Vluyn 1983.

jednostki literackie utraciłyby swoje cechy charakterystyczne. Gdyby zaś tych cech nie utraciły, to mielibyśmy do czynienia z antologią różnych tekstów, które nie byłyby ze sobą czymkolwiek powiązane. Mówiąc inaczej, Jahwista nie może być jednocześnie zbieraczem historii i wielkim teologiem, który łącząc poszczególne historie chciał dać wielkie dzieło literackie.

Rendtorff porzucił zatem ideę źródeł twierdząc, że podział na źródła niszczy czasami strukturę tekstów. Jednocześnie utrudnia zrozumienie teologicznego zamysłu autora biblijnego. Według niego na Pięcioksiąg składają się dwa dzieła. Jedno o charakterze deuteronomistycznym, a drugie o charakterze kapłańskim. Do tego doszła praca redakcyjna łącząca oba te dzieła w jedną całość.

Idee Rendtorffa rozwinął jego uczeń Erhard Blum¹¹ Według niego aktualny Pięcioksiąg jest owocem epoki perskiej. W tym czasie istniały dwie tendencje: „laicka” i kapłańska. Każda z nich skomponowała własną „historię początków Izraela” Tak więc oba dzieła istniały obok siebie niezależnie. Pierwsza, tzw. „laicka”, otrzymała nazwę kompozycji D (deuteronomistycznej), druga natomiast kompozycji P (kapłańskiej). Warunki historyczne sprawiły, że trzeba było postarać się o jeden dokument prawniczy, który by wyrażał status prawny nowego bytu politycznego Izraela. Sam Izrael, chcąc przeżyć, potrzebował wtedy jednolitej polityki zarówno wewnętrznej, jak i zewnętrznej. Dlatego połączono oba dokumenty w jedno dzieło, które dało aktualny kształt dla Pięcioksięgu. Dla imperium perskiego, które nigdy nie wyrzekło się swoich wpływów na maleńki kraj, jakim była Judea, Pięcioksiąg był urzędową konstytucją Izraela, prawem, według którego jej mieszkańcy mogli regulować swoje życie społeczne i religijne. Jeśli rzeczywiście tak było, to nie ma tu miejsca dla istnienia Jahwisty.

Przy obecnym stanie badań trudno jest ocenić opinię Rendtorffa i Bluma. Według J. L. Ska należałoby pogłębić cztery informacje:

1. „Stosunek pomiędzy Powtórzonym Prawem (Deuteronomium), historią deuteronomistyczną (Joz–2 Krl) i innymi tekstami Pięcioksięgu. Deuteronomium i dzieło deuteronomistyczne nie są dziełami jednolitymi. Ponadto, przydałoby się przestudiować w tych dziełach techniki redakcyjne i porównać je z technikami redakcyjnymi w Rdz–Lb.

¹¹ Por. *Die Komposition der Vaetergeschichte*. Neukirchen–Vluyn 1984; t e n z e. *Studien zur Komposition des Pentateuch*, Berlin–New York 1990.

2. Kwestia kodeksów prawniczych i ich stosunku do tekstów narracyjnych zasługiwałaby na bardziej pogłębione zbadanie.

3. Problem redakcji postdeuteronomistycznej i postkapłańskiej. Trudno jest zakwalifikować niektóre późniejsze teksty czy to do tekstów deuteronomistycznych, czy kapłańskich, albowiem zawierają cechy obu szkół zwłaszcza tam, gdzie chodzi o styl i teologię.

4. Ponadto jeśli przyjmie się, że obie «kompozycje» wchłonęły i połączyły starsze materiały, to czy jest jakaś możliwość wyodrębnienia tych tekstów?»¹²

Drugi problem związany ze źródłem jahwistycznym to data jego powstania. Jak widzieliśmy, klasyczna hipoteza czterech źródeł umiejscawiała datę powstania tradycji jahwistycznej na X w. przed Chr. Tymczasem współczesne badania wskazują na duże pokrewieństwo wspomnianej tradycji z Powtórzonym Prawem i dziełem deuteronomistycznym. Dlatego dzisiaj wielu egzegetów¹³ uważa, że Jahwista pisał po ukazaniu się Powtórnego

¹² *Introduzione alla lettura del Pentateuco*, Roma 1998, s. 155.

¹³ Są to F. V. Winnett, *The Mosaic Tradition*, Toronto 1949; t e n ż e, *Re-examining the Foundations*, JBL 84(1965), s. 1-19; N. E. Wagner, *Pentateuchal Criticism: No Clear Future*, „Canadian Journal of Theology” 13(1967), s. 225-232; t e n ż e, *Abraham and David? Studies in the Ancient Palestinian World Presented to professor F. V. Winnet*, (Toronto Semitic Texts and Studies), ed. J. W. Wevers, D. B. Redford, Toronto 1972, s. 117-140; J. Van Setters, *Abraham in History and Tradition*, New Haven, CN–London 1975; t e n ż e, *In Search of History. Historiography in the Ancient World and the Origins of Biblical History*, New Haven, CN–London 1983; t e n ż e, *Der Jahwist ald Historiker*, Zuerich 1992; t e n ż e, *The Life of Moses. The Yahwist as Historian in Genesis*, Luisville, KY–Zuerich 1992; t e n ż e, *The Life of Moses. The Yahwist as Historian in Exodus–Numbers*, Kampen–Louisville KY 1994; t e n ż e, *Cultic Laws in the covenant Code (Exodus 20, 22–23, 33) and their Relationship to Deuteronomy and the Holiness Code. Studies in the Book of Exodus. Redaction – Reception – Interpretation*, ed. M. Vervenne. Leuven 1996, s. 319-345; H. H. Schmid, *Der sogenannte Jahwist: Beobachtungen und Fragen zur Pentateuchforschung*, Zuerich 1976; t e n ż e, *In Search of New Approches in Pentateuchal Research*, JSOT 3(1977), s. 33-42; t e n ż e, *Vers une théologie du Pentateuque*, [w:] *Le Pentateuque en question*, ed. A. de Pury, Geneve 1989, s. 361-386; M. Rose, *Deuteronomist und Jahwist. Untersuchungen zur Beruehrungspunkte beider Literaturwerke*, Zuerich 1981; t e n ż e, *La croissance du corpus historiographique de la Bible – une proposition*, RTP 118(1986), s. 217-326; t e n ż e, *Empoigner le Pentateuque par sa fin! L’investiture de Josué et la mort de Moise*, [w:] *Le Pentateuque en question*, s. 129-147; H. Vorklaender, *Der Entstehung des jehowistischen Geschichtswerks*, Frankfurt 1978; H. Ch. Schmitt, *Die nichtpriesterliche Josephsgeschichte*, Berlin–New York 1980; t e n ż e, „Priesterliches” und „prophetisches” Geschichtsverstaendnis in der Meerwundererzaehlung Ex 13,17 – 14,31. *Beobachtungen zur Endredation des Pentateuch*, [w:] *Textgemaess. Aufsaeetze und Beitrage zur Hermeneutik des*

Prawa i dzieła deuteronomistycznego. Ich argumenty J. L. Ska streszcza następująco:

„Nie ma żadnego archeologicznego przekonywującego dowodu na istnienie «epoki patriarchalnej» przed monarchii. To samo odnosi się do wyjścia z Egiptu i pobytu na pustyni. Wniosek ten jest w lekkiej sprzeczności z opiniami szkoły Albrighta. Egzegeci tej szkoły podają również w wątpliwość prace Gunkela, Notha i von Rada na temat tradycji ustnej. Według van Setersa nie jest rzeczą możliwą odnaleźć za tradycjami patriarchalnymi lub tradycjami na temat Mojżesza starożytnej tradycji ustnej.

Przedwygnaniowi prorocy nic nie mówią na temat tradycji Pięcioksięgu.

Przeciwnie. Istnieje wiele lingwistycznych, tematycznych i teologicznych kontaktów pomiędzy Jahwistą a pismami powstałymi na wygnaniu i po wygnaniu. Pewne pozabiblijne paralele potwierdzają te związki pomiędzy Jahwistą a późniejszymi epokami historii Izraela.

Według van Setersa i Rose Jahwista pod względem chronologicznym jest po Deuteronomiście i go poprawia. Na przykład przeciwny jest jego legalizmowi i nacjonalizmowi, jest bardziej liberalny, humanistyczny i uniwersalistyczny. Dzieło Jahwisty stanowi w rzeczy samej «przedmowę» do dzieła deuteronomistycznego.

Jahwista jest historykiem takim jak historycy greccy tej samej epoki, jak na przykład Herodot czy Hellanik. Jego cel jest taki sam: pragnie ukształtować sumienie i tożsamość narodu izraelskiego na bazie jego przeszłości”¹⁴

Do tych argumentów dochodzą jeszcze argumenty Ch. Levina, który uważa, że Jahwista działał na wygnaniu i jest późniejszy od Deuteronomisty, wobec którego zajmuje krytyczne stanowisko. Deuteronomista lansował ideę centralizacji kultu w Jerozolimie, tymczasem dla Jahwisty Bóg obecny jest wszędzie, zarówno w Ziemi Obiecanej, jak i na wygnaniu. Tak jak dawniej towarzyszył patriarchom i Izraelowi w Egipcie i na pustyni, tak teraz błogosławi swemu ludowi na obcej ziemi. Według Ch. Levina istniałyby

Alten Testaments. FS. E. Wuerthwein, Goettingen 1979, s. 138-155; t e n ż e, *Redaktion des Pentateuch im Geiste der Prophetie. Beobachtungen zur Beduetung der „Glaubens“ – Thematik innerhalb der Theologie des Pentateuch*, VT 32(1982), s. 170-189; t e n ż e, *Die Hitergruende der „neusten Pentateuchkritik“ und der literarische Befund der Josefsgeschichte*, ZAW 97(1985), s. 165-179. Ch. L e v i n, *Der Jahwist*, Goettingen 1993.

¹⁴ Dz. cyt., s. 156.

tylko trzy dokumenty lub źródła w Pięcioksięgu: jahwistyczne, kapłańskie i Powtórzone Prawo.

Inne rozwiązanie problemu powstania Pięcioksięgu proponują P Weimar¹⁵, E. Zenger¹⁶ i J. Vermeulen¹⁷. Na szczególną uwagę zasługuje hipoteza E. Zengera, która nieco różni się od hipotezy P Weimara i J. Vermeulena. Zawiera ona zarówno wątki hipotezy fragmentów lub „cykli narracyjnych”, jak i hipotezy dokumentów. Według E. Zengera na początku procesu redakcyjnego istniały jedynie niezależne „cykle narracyjne”. Do takich zalicza opowiadania o Abrahamie i Sarze oraz Abrahamie i Locie (Rdz 12–19), które powstały w królestwie południowym, oraz o Jakubie i Labanie, które powstały na północy i dopiero później zostały przepracowane w królestwie południowym.

Pierwsze większe dzieło, ukazujące globalną wizję historii Izraela, powstało w Jerozolimie po 700 r. przed Chr. pod wpływem proroków Amosa, Ozeasza i Izajasza. Dzieło to Zenger nazywa *Jerusalem Geschichtswerk* – „historia jerozolimska”. W epoce powygnaniowej dzieło to zostało uzupełnione o stary „kodeks przymierza” (Wj 20, 22–23, 33). Ten drugi etap redagowania tego dzieła Zenger nazywa *Exilisches Geschichtswerk* – „historia z czasów wygnania”. Potem do tej historii dołączono „opowiadanie kapłańskie” powstałe na wygnaniu ok. 520 r. przed Chr., a następnie Powtórzone Prawo w jego wersji wygnaniowej i powygnaniowej.

Ocena nowych hipotez na temat powstania Pięcioksięgu przy aktualnym stanie badań jest bardzo trudna. Ograniczymy się tutaj do streszczenia tego, co napisał w swoim najnowszym opracowaniu J. L. Ska, profesor Papieskiego Instytutu Biblijnego. Jego zdaniem z dotychczasowych badań wynikają trzy podstawowe stwierdzenia:

¹⁵ *Untersuchungen zur priesterschriftlichen Exodusgeschichte*, Wuerzburg 1973; t e n ż e, *Untersuchungen zur Redaktionsgeschichte des Pentateuch*, Berlin–New York 1977; t e n ż e, *Die Berufung des Mose*, Freiburg Schweiz–Goettingen 1980; t e n ż e, *Die Meerwundererzaehlung. Eine redaktionskritische Analyse von Ex 13, 17–14, 31*, Wiesbaden 1985.

¹⁶ *Die Sinatheophani*, Wuerzburg 1971; t e n ż e, *Israel am Sinai. Analysen und Interpretation zu Exodus 17–34*, Altenberge 1982.

¹⁷ *La formation du Pentateuque à la lumière de l'exégèse historico-critique*, RTL 12(1981), s. 324–346; t e n ż e, *Les première étapes de la formation du Pentateuque*, [w:] *Le Pentateuque en question*, s. 149–197; t e n ż e, *Le vol de la bénédiction paternelle. Une lecture de Gen 27*, [w:] *Pentateuchal and Deuteronomistic Studies*, ed. C. Brekelmans, J. Lust, Leuven 1990, s. 23–40.

1. Coraz trudniej jest przyjąć istnienie starożytnego „źródła” jahwistycznego. Na początku tradycji nie było pełnego dokumentu, lecz raczej „cykle opowiadań”, które później złączono w jedną całość. Pytanie tylko, czy tego połączenia różnych cykli opowiadań dokonano przed dziełem deuteronomicznym/deuteronomistycznym (Dt/Dtr) i kapłańskim (P). Zdaniem J. L. Ska „nie powinno się zbyt pochopnie eliminować możliwości, że ta praca redakcyjna nastąpiła raczej po Dt/Dtr i P aniżeli je poprzedziła. Syntezy teologiczne Dt/Dtr i P nadały nowy impuls tradycji i stworzyły nieodzowne ramy, aby móc zebrać i zorganizować starsze materiały narracyjne”¹⁸

2. Pomimo oporu niektórych egzegetów coraz trudniej jest mówić o istnieniu dzieła jahwistycznego w epoce Salomona. Gdyby J zostało napisane przed tekstami proroków przedwygnaniowych, wówczas w ich pismach można by było znaleźć jakieś jego ślady tam, gdzie mowa jest o przeszłości Izraela. Ponadto niektóre podstawowe teksty dla tradycji J, jak na przykład Rdz 12, 1–4a i Rdz 2, 4b–8, 22 są tekstami późnymi. J, jeśli kiedykolwiek istniało, nie jest źródłem starożytnym. Jedynie kwestią otwartą pozostaje pytanie, czy dzieło to powstało przed wygnaniem (Zenger), w czasie wygnania (Levin) czy po wygnaniu (Rose, Van Seters. Zdaniem J. L. Ska należałoby wziąć pod uwagę działalność literacką podeuteronomistyczną i pokałańską¹⁹

3. Ostatnia uwaga ma charakter metodologiczny. Przy badaniu tekstu należy wyjść od aktualnego tekstu. Metoda synchroniczna, czyli badanie tekstu w jego formie ostatecznej, poprzedzać musi metodę diachroniczną, czyli historię powstawania tekstu. A zatem zanim przystąpi się do ustalenia istnienia źródeł, należy zbadać strukturę i spójność tekstu i tylko wtedy, gdy mamy wyraźne wskazówki na to, że w tekście brak spójności, że są w nim „załamania”, można przejść do drugiego etapu i mówić o „źródłach” lub „redakcji” Coraz trudniej jest rozczłonkować jakieś opowiadanie i wynajdywać w nim dwa lub trzy źródła. „Przynajmniej dla większości specjalistów minął już czas, kiedy można było z wielką pewnością przydzielać wersety Pięcioksięgu czterem wielkim «koszom» J, E, D i P”²⁰

¹⁸ Dz. cyt., s. 163.

¹⁹ Tamże, s. 164.

²⁰ Tamże.

Na tle dyskusji na temat klasycznej teorii czterech źródeł najbardziej ucierpiała tzw. tradycja elohistyczna. Już w 1933 r. P. Volz i W. Rudolph²¹ zakwestionowali istnienie źródła elohistycznego. Według nich taki autor jak Elohist nigdy nie istniał. Podobną opinię wyraził S. Mowinkel²², który powiedział, że E jest wariantem tradycji J. Tak naprawdę źródło elohistyczne było „biednym krewnym” hipotezy dokumentów. Zazwyczaj przypisywano Elohiście takie teksty, które nie pasowały ani do Jahwisty, ani do źródła kapłańskiego (P). Tak zwane źródło E służyło do wyjaśnienia trudniejszych tekstów, takich jak Rdz 15; 20–22; 28, 10–22 itp. Nastręczało ono jednak bardzo dużo trudności. Na przykład te teksty, które przypisywano źródłu E nie używały imienia Bożego Elohim (Rdz 15) albo korzystały z imienia Jahwe (Rdz 22, 11. 14). Dlatego dzisiaj mało jest egzegetów, którzy mówiliby o istnieniu źródła E. Zenger podaje trzy główne argumenty podważające istnienie źródła E:

1. Na podstawie aktualnego tekstu Pięcioksięgu można tylko zrekonstruować jedynie fragmenty ewentualnego źródła E.

2. Istnieje spór o to, gdzie znajduje się programowy początek E. Głównie wskazuje się na Rdz 15.

3. W porównaniu z J nie można rozpoznać w E jakiejś ciągłości i spójności narracji. Dlatego zwolennicy tradycyjnej tezy czterech źródeł twierdzą, że E ustawił obok siebie opowiadania – obrazy. Jeśli tak, to dlatego te „obrazy” są różnej wielkości i dlatego mają inne teologiczne punkty widzenia, co może świadczyć, że nad takim dokumentem pracowało wielu autorów²³

Tradycja kapłańska (P) nie nastręcza większych kłopotów egzegetom. Odznacza się ona bardzo wyraźnym stylem i teologią, co pozwala łatwo ją wyłowić z reszty tekstów Pięcioksięgu. Tej tradycji przypisuje się takie teksty jak Rdz 1, 1–2, 4a; 17; 23–28, 1–9; 35, 11–15; Wj 6, 2–8; 25–32; 35–40; Kpł 9–13 oraz warstwy kapłańskie w Rdz 6–9; Wj 7–11; 14; 16; Lb 13–14.

Aktualna dyskusja przy omawianiu tradycji P dotyczy daty jej powstania, teologii, stosunku do „Prawa świętości” (Kpł 17–26), jej natury oraz jej

²¹ P. Volz, W. Rudolph, *Der Elohist als Erzähler. Ein Irrweg der Pentateuchkritik*, Biessen 1933.

²² S. Mowinkel, *Erwaegungen zur Pentateuchquellenfrage*, Oslo-Trondheim 1964.

²³ Zenger, dz. cyt., s. 111.

zakończenia. Wszystkie wymienione wyżej elementy dyskusji zostały zwięźle przedstawione przez J. L. Ska²⁴ I tak gdy chodzi o datę powstania P, to są tutaj trzy możliwości: (1) przed wygnaniem, (2) pod koniec wygnania i (3) w okresie, który nastąpił po odbudowie drugiej świątyni. Za pierwszą propozycją opowiadają się głównie autorzy żydowscy²⁵ Na poparcie swojej tezy twierdzą, że pierwsza świątynia musiała mieć swoje ustawodawstwo. Do tego dochodzi argument lingwistyczny. Język tradycji P zdradza cechy języka z epoki przedwygnaniowej²⁶ Zwolennicy drugiej opinii uważają, że tradycja P jest swego rodzaju projekcją w przyszłość. Izrael znajduje się na wygnaniu, co odpowiada czasom pobytu na pustyni za Mojżesza. Ma dopiero wejść do Ziemi Obiecanej, którą już raz utracił²⁷ Zdaniem trzeciej grupy uczonych, którzy stanowią dzisiaj zdecydowaną większość, tradycja P została spisana po to, by zalegalizować „hierokrację” drugiej świątyni²⁸

Niewątpliwie P zawiera starsze od siebie materiały, które zostały włączone do podstawowego źródła. Niemniej jednak samą redakcją tego źródła należy umiejscowić co najmniej na okres epoki wygnania, czyli między 586 a 538 r. przed Chr. A zatem było to po reformie Jozjasza i pierwszej redakcji Powtórzonego Prawa. Trzeba przyznać, że pomiędzy P, Ezechielem a Deutero-Izajaszem istnieją liczne kontakty. Ezechiel i P posiadają wspólną teologię „chwały” oraz podobną wizję historii Izraela (Ez 20 i Wj 6, 2–8).

²⁴ Dz. cyt., s. 165–181.

²⁵ Y K a u f m a n n, *The Religion of Israel. From Its Beginning until the Babylonian Exile*, Chicago 1960 (oraz jego szkoła).

²⁶ A. H u r v i t z, *A Linguistic Study of the Relationship between the Priestly Source and the Book of Ezekiel. A New Approach to the Problem*, Paris 1982; t e n ż e, *Dating the Priestly Source in Light of the Historical Study of Biblical Hebrew. A Century after Wellhausen*, ZAW 100(1988) Sup., s. 88-100.

²⁷ Zob. K. E l l i g e r, *Sinn und Ursprung der priesterlichen Geschichtserzählung*, ZTK 49(1952), s. 121-142; R. K i l i a n, *Die Hoffnung auf Heimkehr in der Priesterschrift*, „Bibel und Leben” 7(1966), s. 39-51; E. C o r t e s e, *La terra di Canaan nella Storia Sacerdotale del Pentateuco*, Brescia 1972; t e n ż e, *La teologia del documento sacerdotale*, RivBib 26(1978), s. 113-137

²⁸ E. B l u m, *Studien zur Komposition des Pentateuch*, Berlin–New York 1990, s. 304-306; L. S c h m i d t, *Studien zur Priesterschrift*, Berlin–New York 1993.

III. WSPÓŁCZESNE TRENDY W ROZWIĄZANIU PROBLEMU POWSTANIA PIĘCIOKSIĘGU

Nie ulega wątpliwości, że ostatnie ćwierćwiecze spowodowało prawdziwą rewolucję w poglądach na powstanie Pięcioksięgu. Wprawdzie można jeszcze spotkać zwolenników teorii czterech źródeł²⁹, to jednak olbrzymia większość egzegetów szuka rozwiązania na innej niż dotychczasowa drodze. I tak wielu zarzuciło Wellhausenowski model czterech źródeł JEDP i powróciło do modelu podstawowego dokumentu³⁰. Zdaniem tych krytyków u podstaw Pięcioksięgu znajduje się deuteronomistyczne dzieło historyczne zaczynające się od Powtórzonego Prawa do 2 Księgi Królewskiej. Dokument ten zostałby następnie poszerzony o teksty kapłańskie.

Inni proponują powrót do modelu cykli narracyjnych³¹. Zwolennicy tego kierunku zwracają uwagę na fakt, że poszczególne księgi Pięcioksięgu, jak również większe ich fragmenty, posiadają bardzo indywidualny profil zarówno językowy, jak i teologiczny. Na przykład Księga Rodzaju mocno uwypukla ideę teologii obietnicy, która w Księdze Wyjścia już nie występuje. To zaś przemawia przeciwko teorii czterech źródeł. Ponadto łatwo jest zauważyć pokrewieństwo językowe i teologiczne poszczególnych części Pięcioksięgu z deuteronomistycznym dziełem historycznym z czasów wygnania (Pwt–2 Krl 25). Można zatem przypuszczać, że kompozycja poszczególnych

²⁹ Np. E. Ruppert, *Genesis. Ein kritischer und theologischer Kommentar*, 1 Teilband: Gen 1, 1–11, 26, Würzburg 1992; t e n ż e, *Die aporien der gegenwärtigen Pentateuchdiskussion und die Josefserzählung der Genesis*, BZ 29(1985), s. 31-48; P. Weimar, *Untersuchungen zur Redaktionsgeschichte des Pentateuch*, Berlin–New York 1977.

³⁰ Por. M. Rose, *Deuteronomist und Yahwist. Untersuchungen zu den Berührungspunkten beider Literaturwerke*, Zürich 1981; t e n ż e, *La croissance du corpus historiographique de la Bible – une proposition*, RTP 118(1986), s. 217-326; J. Van Seters, *Abraham in History and Tradition*, New Haven–London 1975; t e n ż e, *Recent Studies on the Pentateuch. A Crisis in Method?*, JAOS 99(1979), s. 663-673; t e n ż e, *In Search of History. Historiography in the Ancient World and the Origins of Biblical History*, New Haven–London 1983; R. N. Whybray, *The Making of the Pentateuch. A Methodological Study*, Sheffield 1987; t e n ż e, *Introduction to the Pentateuch*, Grand Rapids, MI 1995 i wielu innych.

³¹ Są to: R. Rendtorff, *Between Historical Criticism and Holistic Interpretation. New Trends in Old Testament Exegesis*, [w:] *Congress Volume*, Jerusalem 1986 (VTS 40; Leiden 1988), s. 298-303; E. Blum, *Studien zur Komposition des Pentateuch* (BZAW 189), Berlin–New York 1990; R. Albertz, *Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit 1–2*, Göttingen 1992 i inni.

części Rdz–Lb inspirowana była przez deuteronomistyczne dzieło historyczne. Ta kompozycja, która nie ma jeszcze żadnego „kapłańskiego” kolorytu, nosi nazwę K^D = kompozycja deuteronomistyczna. Gdy chodzi o ostateczną redakcję Pięcioksięgu, to można zauważyć ślady teologii źródła kapłańskiego. Spór toczy się jedynie o to, czy te kapłańskie teksty stanowią własną kompozycję redakcji kapłańskiej, czy są tylko kapłańskimi retuszami.

Następną próbą rozwiązania problemu powstania Pięcioksięgu jest połączenie modelu cykli narracyjnych ze zredukowaną teorią źródeł. Jej głównym przedstawicielem jest E. Zenger³² Jego zdaniem Pięcioksiąg powstał z trzech głównych źródeł: niekapłańskiego tekstu J, kapłańskiego tekstu P i tekstu deuteronomistycznego D. Początki tych przekazów sięgają mroków dziejów. Oznacza to, że obie podstawowe formy literackie Pięcioksięgu, a mianowicie część narracyjna i prawnicza przekazywane były w żywej tradycji ustnej w mniejszych lub większych cyklach narracyjnych, zbiorach rytualnych i prawniczych. Pierwsza pisana forma historii Izraela powstała ok. 690 r. przed Chr. jako odpowiedź na upadek Królestwa Północnego (722 r. przed Chr.) i po uratowaniu Jerozolimy z oblężenia asyryjskiego w 701 r. przed Chr. Historia ta powstała pod wpływem proroków Amosa, Ozeasa i Izajasza. Źródło to można nazwać, w nawiązaniu do modelu Wellhausena, jako „jehowistyczne” lub jako „jerozolimskie dzieło historyczne” Pochodziłoby ono z kręgów profetyczno-kapłańskich. Zostało ono następnie przepracowane w świetle wydarzeń zburzenia Jerozolimy w 586 r. przed Chr. i niewoli babilońskiej. Jednocześnie w tym samym czasie włączono do niego Księgę Przymierza (Wj 20, 22–23, 33). Wynikiem tego procesu było dzieło historyczne epoki wygnania. Drugi ważny dokument powstał ok. 520 r. przed Chr. na wygnaniu w Babilonii. Ze względu na jego treść teologiczną i język nazwano go „dokumentem kapłańskim epoki wygnania” (niemiecka nazwa: Priesterliche Grundschrift P^s). Stanowi on – w pewnym sensie – reakcję na dzieło historyczne epoki wygnania. Częściowo wzięł on natchnienie z teologii proroków Ezechiela i Jeremiasza oraz z Deutero-Izajasza. Dokument kapłański wrócił razem z powracającymi wygnańcami do Jerozolimy i został przepracowany w świetle materiałów kultycznych. W nazewnictwie naukowym otrzymał on miano P^s = poszerzony dokument kapłański; s = supplementum, uzupełnienie). Jednocześnie włączono do niego Prawo świętości (Kpł 17–26). Trzecim „źród-

³² *Einleitung in das Alte Testament*, red. E. Zenger, Stuttgart 1996², s. 73-75.

łem” jest Powtórzone Prawo, które w swej najstarszej formie stanowiło jedynie zbiór praw, który jeszcze nie miał tekstów narracyjnych. Powstał on około 700 r. przed Chr. w czasach Ezechiasza i w nazewnictwie naukowym otrzymał miano Deuteronomium Ezechiasza. Dokument ten swe natchnienie wzięł z Księgi Przymierza Wj 20, 22–23, 33. To Ezechiaszowe Deuteronomium zostało następnie w czasach Jozjasza poszerzone i uzupełnione. Kwestią sporną byłoby jedynie to w jaki sposób powstał Pięcioksiąg z tych trzech „źródeł”: jerozolimskiej historii, P i D. Są tutaj dwie alternatywy. Według pierwszej ok. 450 r. przed Chr. połączono dokument o charakterze niekapłańskim (deuteronomiczną historię jerozolimską) z dokumentem kapłańskim (P^S), a następnie ok. 400 r. przed Chr. dołączono do tego dzieła Powtórzone Prawo, nadając w ten sposób obecny kształt dla Pięcioksięgu. Według drugiej alternatywy najpierw ok. 550 r. przed Chr. powstało z deuteronomicznej historii jerozolimskiej i historii deuteronomicznej (Rdz 2, 4b–2 Krl 25) wielkie historyczne dzieło. Następnie ok. 520 r. przed Chr. dołączono do niego podstawowy dokument kapłański (Rdz 1, 1–Kpł 9, 24). Potem ok. 450 r. przed Chr. nastąpiło przeredagowanie podstawowego dokumentu kapłańskiego przez P^S (Rdz 1, 1–Lb?). Wreszcie około 400 r. przed Chr. redaktorzy P^S włączyli ten tekst do wielkiego dzieła historycznego (Joz–2 Krl). Jego oddzielenie od Joz–2 Krl nastąpiło po roku 400 przed Chr., dając w ten sposób aktualny kształt Pięcioksięgu.

*

Ten skrótowy z natury rzeczy przegląd współczesnych poglądów na powstanie Pięcioksięgu uświadamia nam złożoność problematyki związanej z kształtowaniem się i powstaniem Pięcioksięgu. Zdecydowana większość dzisiejszych badaczy porzuciła klasyczny model czterech źródeł JEDP. Jeśli zaś przyjmuje się istnienie któregoś z tych źródeł, to zmianie uległy datacje ich powstawania. Pierwszeństwo w tym względzie daje się źródłu deuteronomicznemu (D), po nim źródłu jahwistycznemu (J) bądź historii jerozolimskiej (JG), a następnie tradycji kapłańskiej (P). Mało kto dzisiaj przyjmuje istnienie tradycji elohistycznej (E). Zasadniczo wszyscy się zgadzają, że Pięcioksiąg w obecnym kształcie powstał ok. 400 r. przed Chr.

THE ORIGINS OF THE PENTATEUCH IN THE LIGHT
OF THE MOST RECENT STUDIES

S u m m a r y

The paper shows the most important contemporary views on the origins of the Pentateuch. In the light of the most recent criticism, the traditional model of four sources of JEDP can no longer be held. Similarly, it is impossible to hold the early dates of the source (the tenth century BC) and the source E. Priority is given to the deuteronomic tradition formed in the 7th century BC, and then the Yahwistic J, or, as some prefer, the historical work made in Jerusalem (JG), and then the sacerdotal tradition. There is almost unanimous consent that the Pentateuch in its current form dates back to 400 BC.

Translated by Jan Kłos